

RAPPORT: Inventering och bedömning av kulturmiljöer vid Tvärån, Skellefteå och Robertsfors kommuner, Västerbottens län

Lage Johansson 2020

Bakgrund

Samverkansprojekt Rickleån har beviljats medel från Havs och Vattenmyndigheten för genomförande av projektet under perioden 2017 – 2020. Syftet med samverkansprojektet är att skapa förutsättningar för att uppnå målet om "god ekologisk status" enligt EU:s ramdirektiv för vatten i alla Rickleåns vattenförekomster. Huvudman är Länsstyrelsen Västerbotten och projektpartners är Mellanbygdens vattenråd samt Robertsfors och Skellefteå kommuner.

Projektet kommer att genomföras i följande fyra faser: småskalig dialog och visionsarbete, samverkan för åtgärdsplanering, fysiska restaureringsåtgärder, uppföljning och återkoppling.

Inför fysiska restaureringsåtgärder i form av återställning av flottledslämningar har Länsstyrelsen Västerbotten beställt inventering och bedömning av kulturmiljöer vid Tvärån. Resultatet presenteras i denna rapport.

Områdeskarta

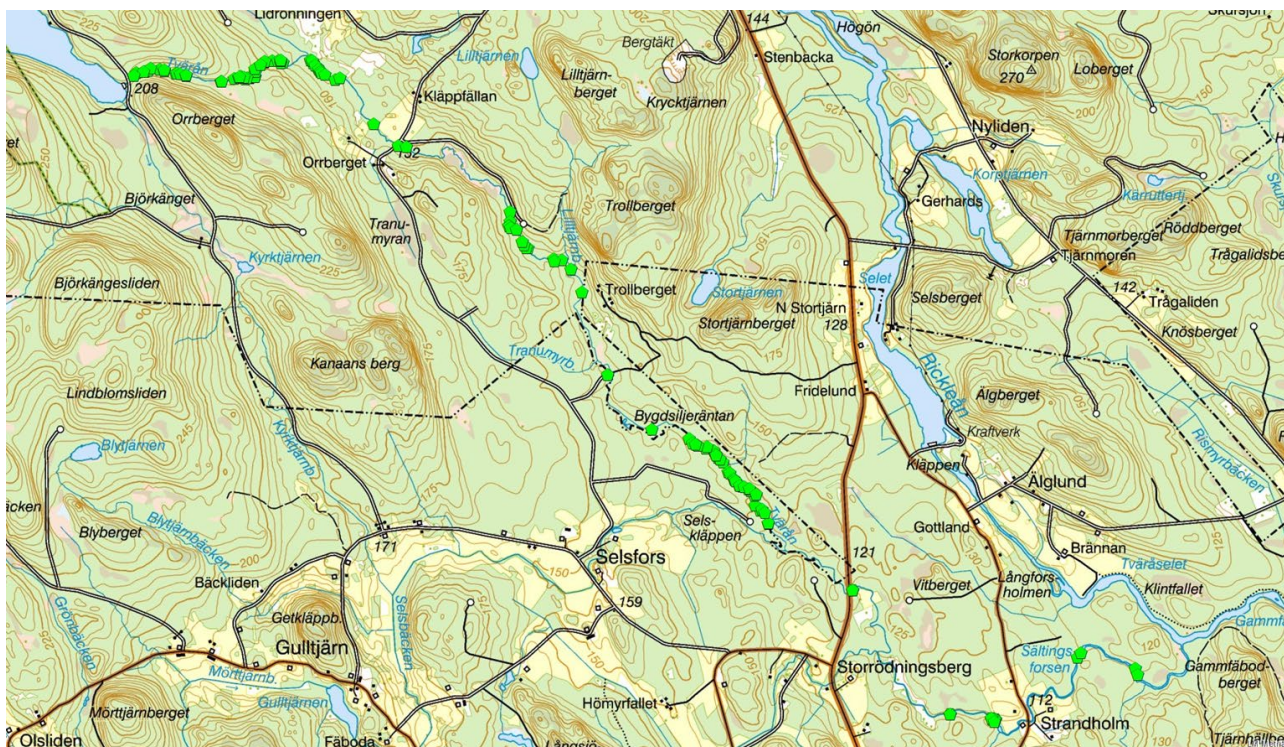

Illustration 1: Tväråns sträckning. Gröna markeringar är registrerade objekt. Skala ca 1:24000.

Vattendragen i området

Rickleån är en skogsälv i mellersta Västerbotten, Robertsfors kommun. Längden är ca 50 kilometer räknat från Bygdeträsket och ca 110 kilometer lång inklusive källflöden. Avrinningsområdet täcker en yta på 1648,9 km². Rickleån mynnar i Bottenviken, mellan Rickleå och Bygdeå. I äldre tid har Rickleån troligen hetat *Bygda*, vilket betyder "den som böjer". Ån och dess fallhöjder vid Edfastmark by var avgörande som kraftkälla vid anläggandet av Robertsfors bruk, ett järnbruk som togs i drift 1760.

Bivattendragen till Rickleån är Sikån, med källsjön Granträsket; Risån med källsjön Lidsträsket; Tallån med källsjön Tallträsket; samt Tvärån med källsjön Bjursjön.

Tvärån är ca 12 km lång och utgör Rickleåns enda större biflöde nedom Bygdeträsket. Ån rinner ut i Rickleån 2,5 km nedströms Äglunds kraftstation. Tvärån utgör gräns mellan Skellefteå och Robertsfors kommuner längs en 3 km lång sträcka nedström Trollberget. Från Storöndningsberg till utloppet löper ån i Robertsfors kommun.

Arbetets genomförande

Fältinventering genomfördes av Lage Johansson under fyra dagar 10-19 augusti 2020. En dag deltog även Jeanette Joelsson, Länsstyrelsen Västerbotten. Metod vid inventeringen var okulärbesiktning och registrering med GPS, samt fotografering. Hela åns sträcka har besiktats, förutom de raningsmarker som ligger nedströms bilvägen vid Orrberget (Orrbergsraningen på kartan) eftersom detta område var uppdämt och mycket blött. Flottledslämningarna har registrerats på blanketter (55 objekt) med beskrivning och koordinater i SWEREF 99 TM.

GIS-arbete i ArcMap har gjorts på länsstyrelsens kontor i Skellefteå med hjälp av Mattias Sundqvist.

Kart- och litteratur- och arkivstudier har gjorts på Skellefteå museum (Forskarrum Nordanå) samt på internet. Material från Rickleåns flottningsförening har beställts via Folkrorelsearkivets avdelning i Skellefteå.

Flottning i Rickleån och Tvärån, kort historik

Under många århundraden har människor nyttjat vattnets krafter, exempelvis för att driva sågverk och kvarnar. Vattendragen och vattenkraften fick också en central roll för Sveriges industrialisering. De flesta älvarna i Västerbottens län har flottats sedan 1700-talet. Men den stora expansionen av flottningen skedde under den dramatiska utvecklingen av skogsbruket i norra Sverige på senare hälften av 1800-talet. Flottningen blev en oumbärlig del i det tekniska system som utgjorde sågverksindustrin i sin helhet – en oerhört viktig exportindustri under lång tid i Sverige. En ny vattenrättslagstiftning 1880, där man föreskrev att flottningsföreningar skulle bildas, gjorde att flottningen och dess utbyggnad inte kunde hindras av lokala ägarförhållanden. De första flottningsföreningarna i Västerbottens län bildas 1872 och mellan 1880 och 1905 byggs landets flottleder ut med 400%, från 5 000 till 20 000 km.

Denna utbyggnad var naturligtvis kopplad till det ökade uttaget av virke, vilket också ställde krav på flottledernas anpassning till verksamheten. Sågverksindustrin behövde sin råvara på utsatt tid och kunde inte acceptera att naturens krafter satte hinder i vägen för leveransen av råvaran. Det betydde att stora resurser satsades på strömrrensning i olika former och anläggande av konstruktioner för att underlätta timrets framlöpande i vattendragen. Dynamiten, som uppfanns 1866, fick stor betydelse för detta arbete. På mitten av 1900-talet kom nya metoder i bruk, när man använde caterpillars och grävskopor vid flottledsarbetena, inte minst i biflödena.

Flottledslämningarna utgör alltså historiska spår efter en av våra viktigaste industriella perioder, och dess sociala, ekonomiska och politiska utveckling.

Rickleån har flottats minst sedan början av 1800-talet. Tidigt behövde Robertsfors bruk forsla timmer till sågen i Bruksforsen i Robertsfors, uppförd 1798. Flottningsföreningen, Rickleå Vattensystems Flottningsförening bildades 1907, från 1922 kallad Rickleåns flottningsförening. Robertsfors Aketiebolag var sedan 1928 ensam trafikant på Rickleåns flottleder. Dessförinnan kunde mindre mängder separattlottas för Bure AB och Sävenäs Nya AB.

Bivattendragen till Rickleån är Sikån, med källsjön Granträsket; Risån med källsjön Lidträsket; Tallån med källsjön Tallträsket; samt Tvärån med källsjön Bjursjön. Sammanlagd längd på flottlederna under flottningsföreningen var 1922 ca 380 km, men hade på 1960-talet minskat till 252 km. Rickleåns flottleder avlystes 1968.

År 1937 sysselsattes 890 man i den direkta flottningen i Rickleåns flottningsförening, och 1953 var 312 man sysselsatta. Ett antal flottledsarbeten utfördes 1933-1935 som AK-arbeten.

Tvärån blev allmän flottled 1905. Ett syneprotokoll från 1901 för ”beredande av allmän flottled” anger en mängd flottledsbyggnationer som skulle göras inför flottningen, till övervägande del timmerkistor. Av dessa finns inga kvar idag. Möjligen har timret tagits bort och stenen har använts som stödmur för släntmurar lagda i glacis mot ån. Det finns dock inga spår av någon timring som ger stöd för denna teori.

Lämningstyper i Tvärån

Tillsammans med rensningar är **släntmurar** (eller stenslänter) den vanligaste typen av flottningsbyggnationer i Tvärån. Dessa förekommer mycket vanligt i bivattendrag. De är en senare

typ av ledande anläggningar än timmerkistor (enkel- och dubbelkistor) och uppfördes oftast i samband med rensningarbeten och sprängningar.

Man lade flakformade stenar mot ån med den flata sidan upp, i s k glacis. På vissa ställen lades glacis i hela vattendragets bredd, som en ränna av sten. Ofta finns **rensningsmurar** bakom dessa glaciser vid Tvärån. Det är möjligen så att dessa murar är rester av timmerkistor, men inga timmerrester har iakttagits som kan tolkas på det sättet. Vid Tvärån finns släntmurar mest frekvent vid forsar och strömsträckor, fr a nedströms Bjursjödammen, nedströms Stuphällsdammet; och nedom Stavarforsen.

Illustration 2: Släntmur nedströms Stavarforsen (objekt nr 40).

Dammar i Tvärån

Vid **Bjursjön utlopp** finns en damm som fortfarande är i bruk. Ägare är Skellefteå Kraft AB. Dammen är en luckdamm med utskov av gjuten betong, bredd ca 5 meter. Fallhöjden är ca 3 meter.

Dammvallen närmast dammen är lagd av kallmurad sten. Vallens längd är ca 25 m mot norr, diffus mot söder. Mot sjön är kajskoningar av huggen sten, lagda 20 m på norra sidan och ca 10 m på södra sidan. Minst två varv huggen sten kan iakttas.

Dammen har två luckor, en med vev och en med spettband. Skibord av träskivor finns, med avslut vid utskovets nedre kant. Över utskovet ligger en gångbro av trä med räcken av stål.

I utskovets södra vägg finns ett årtal skrivet i betongen (1936?) från dess byggande. Den har ersatt en äldre damm som finns beskriven i syneprotokoll 1904 inför flottledens upplåtande: ”Vid Bjursjöns utlopp är uppförd damm med fyra meter bred sluss, försedd med fyra luckor och från dammen 26,5 meter ränna, hvilken för förlängas 15 meter” (F. 1. Flottledshandlingar 3. flottledshandlingar 1901-1920. Rickleåns flottningsförening.)

Illustration 3:

Inskription i betongen på Bjursjödammens utskov.

I **Orrberget** har funnits en kraftverks- och kvarndamm, direkt uppström vägbron över Tvärån på vägen Selsfors-Bygdsiljum (Hellder 1978; Laga skifte Orrberget, karta 1885). Kraftstationen byggdes av byborna 1919 på en plats där det tidigare funnits en skvaltkvarn, och var i drift till 1945. Turbinen från kraftstationen kan idag beskådas i Finnforsens kraftverksmuseum. På platsen i Orrberget finns inga spår av kraftverksdammen eller tillhörande anläggningar.

Vid **Stuphällsdammet** (objekt nr 28) har funnit en damm, troligen för flottningen. Endast dammvallen och några restera av timring samt skibord nedströms finns kvar idag.

I **Strandholm** finns ett sel, uppströms det som på kartan benämns "Dammforsen". Där finns inga lämningar, men strax ovanför selet finns spår av en dammvall. Dammens ändamål och när den var i bruk har inte kunnat klarläggas.

Nedströms Bjursjödammen finns en dämning av ån och omedelbar nedom en grävd kanal som kommer från vänster sida (objekt nr 6). Kanalen är torrlagd och stenar lagda i glacis finns på dess båda kanter och ända i botten. Nedströms dämningen och kanalen fortsätter släntmurarna.

Illustration 4: Kanal (objekt 6), vy ner mot ån.

Kulturhistoriskt värde

Denna dokumentation av Tväråns flottningslämningar har som syfte att beskriva de befintliga lämningarna och miljöerna och vilka kulturhistoriska värden som kulturmiljön har.

Vad menar man då med kulturhistoriskt värde? En användbar definition ges i Riksantikvarieämbetets *Plattform Kulturhistorisk värdering och urval*:

De möjligheter materiella och immateriella företeelser kan ge vad gäller att inhämta och förmedla kunskaper om och förståelse av olika skeenden och sammanhang – samt därigenom människors livsvillkor i skilda tider, inklusive de förhållanden som råder idag.
(Raä 2015)

De specifika kulturhistoriska värdena i miljön identifieras och beskrivs i varje enskilt sammanhang och är direkt kopplade till de uttryck, dvs. de materiella och immateriella företeelser och egenskaper, som är värdenas förutsättningar. Det kulturhistoriska värdet kan omvandlas till kunskaper som skapas i vår egen tid, och som i framtiden kan skapas hos kommande generationer. Det är alltså *uttrycken* för de kulturhistoriska värdena som ska dokumenteras och som är utgångspunkten för värderingen. I fråga om Tvärån är det alltså spåren från flottningssystemet, dess struktur och dess roll i sågverksindustrins process som utgör uttrycken som bygger upp de kulturhistoriska värdena.

Dokumentationen av lämningarna kan sägas ge information om deras **dokument- eller kunskapsvärde**, men värderingen beror också på miljöns **läsbarhet**. Med läsbarhet avses ”*möjligheterna att utifrån företeelsens fysiska innehåll och egenskaper utläsa, förstå och kommunicera väsentliga delar av samhällets kulturhistoriska bakgrund och utveckling – företeelsens kulturhistoriska sammanhang.*” (Raä 2015: Plattform Kulturhistorisk värdering och urval).

I Tvärån är det framför allt tre sträckor som har en koncentration av lämningar i form av förhållandevis väl bevarade och tydliga släntmurar. Det är nedströms Bjursjödammen; nedströms Stuphållsdammet; och nedströms Stavarforsen. Sträckorna är markerade A, B och C i nedanstående karta.

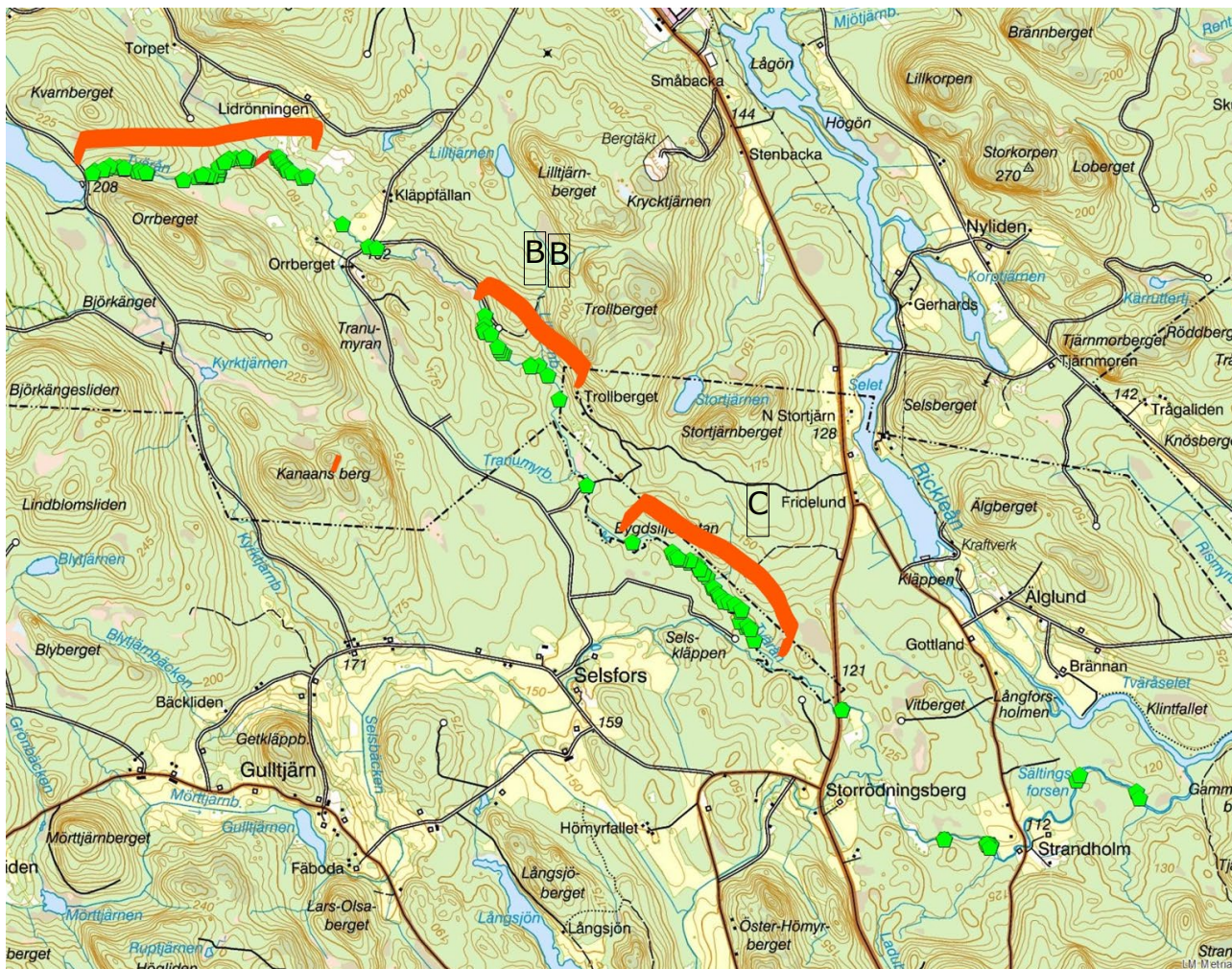

Illustration 5: Sträckor (A, B, C) vid Tvärån med koncentrationer av släntmurar.

Man kan se dessa sträckor som helheter eller miljöer där man skapat kanaliseringar av sten, upp till en kilometer långa, för timrets framlöpande. Det innebär att alla utrivningar av enstaka släntmurar innebär att delar av dessa miljöer försvinner och därmed minskar det kulturhistoriska värdet i motsvarande grad.

När man ska bedöma kulturhistoriskt värde hos en företeelse ska man analysera varför, på vilket sätt och i vilken grad en miljö kan ge möjligheter att utvinna kunskap och förståelse av ett historiskt skeende, i detta fall flottningsepoken i Tvärån, från 1900 till 1960:

- Möjlighet till kunskap och förståelse är tämligen stor genom den dokumentationspotential som denna kulturmiljö har, och den har dessutom potential att ge ett förmedla informationsinnehåll som kan förklara flottningens process. Tväråns kulturmiljö har också tämligen god fullständighet, med de ställvis välbevarade släntmurar som finns.
- Den kulturhistoriska relevansen för Tväråns lämningar ligger framför allt i att det råder brist på spår från sågverksindustrin och flottningen som kan berätta om norra Sveriges industrihistoria från denna tid. De spår som finns kvar blir allt mer viktiga att bevara och åskådliggöra.

Källor

Tryckta källor:

Granholm, Nina: *Kulturhistorisk värdering av dammar samt sammanfattande kulturhistorisk dokumentation av Svartån, Burträsk socken, Skellefteå kommun, Västerbottens län*. Västerbottens museum 2019.

Granholm, Nina: *Övergripande kunskapsöversikt för kulturmiljöer i Rickleån, Risån, Sikån, Tallån, Tvärån och Lugnbäcken 2018*. Länsstyrelsen Västerbotten.

Hellder, Ivar: *Skellefterregionens elektrifiering*. Skellefteå kraftverk 1978.

Kulturmiljöer vid vatten. Länsstyrelsen Västerbotten, meddelande 5/2013.

Plattform Kulturhistorisk värdering och urval. Riksantikvarieämbetet 2015.

Sundin, Bo (red.): *Västerbotten genom tiderna, del 2*. Umeå, Västerbottens läns hembygdsförbund 1994.

Sörlin, Sverker: *Flottning i Västerbotten*. I: Västerbotten 3/1981.

Törnlund, Erik, Östlund, Lars (red.): *Flottning. Vattendragen, arbetet, berättelserna*. Skrifter om skogs- och lantbrukshistoria 14. Nordiska museet 2000.

Törnlund, Erik: *Flottningslämningar i Västerbottens län*. Länsstyrelsen Västerbotten, meddelande 1/2006.

Törnlund, Erik: *Historiska dammar i våra levande sjöar och vattendrag*. Länsstyrelsen Västerbotten, meddelande 5/2008.

Otryckta källor:

Folkrörelsearkivet Västerbotten:

Rickleåns flottningsförening:

A. 1. Protokollsbilagor

E. 1. Korrespondens

F. 2. 1. Historiker

F. 1. 1-7 Flottledshandlingar

Skellefteå kommunatlas:

<https://storymaps.arcgis.com/stories/5c292107c896416fb19b387068c62bc7>

Ekonomiska kartan

Laga skifteskartor

Lantmäteriet: Historiska kartor. <https://www.lantmateriet.se/sv/kartor-och-geografisk-information/historiska-kartor/>